

Irena Fiket¹

Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Univerzitet u Beogradu

Gazela Pudar Draško²

Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Univerzitet u Beogradu

Original scientific paper

UDK 061.23:323.21/.25(497.11)

316.647:316.334.3(497.11)

Submitted: 08.03.2021.

Accepted 10.06.2021.

DOI: <https://doi.org/10.2298/SOC2102400F>

MOGUĆNOST VANINSTITUCIONALNE POLITIČKE PARTICIPACIJE UNUTAR NERESPONSIVNOG SISTEMA SRBIJE: UTICAJ (NE)POVERENJA I INTERNE POLITIČKE EFIKASNOSTI³

Possibility of non-institutional political participation within the non-responsive system of Serbia: the impact of (dis)trust and internal political efficiency

APSTRAKT: Polazeći od nalaza ranijih istraživanja čiji rezultati govore o nepoverenju građana i građanki Srbije u političke institucije i političke aktere, niskoj izlaznosti na izbore i generalnoj pasivizaciji i apatiji građanstva, autorke se bave razumevanjem vaninstitucionalne političke participacije u Srbiji. U radu se kreće od pretpostavke da navedeni indikatori koji upućuju na povlačenje građana i građanki Srbije iz političkog života ne moraju nužno predstavljati deo istog fenomena. Naime, autorke smatraju da je nužno razlikovati pretpostavke institucionalne i vaninstitucionalne građanske participacije. Sa jedne strane, autorke polaze od teze da visoko poverenje u institucije zapravo može negativno uticati na potrebu građanstva da se mobiliše kako bi ostvarili uticaj na institucije. Istovremeno, građanstvo može biti sklono učestvovanju u političkom životu kroz vaninstitucionalne kanale, ukoliko poseduje razvijen osećaj interne političke efikasnosti, koji ne mora biti u vezi sa responsivnošću političkog sistema.

KLJUČNE REČI: poverenje, interna politička efikasnost, politička participacija, vaninstitucionalno delovanje

ABSTRACT: Starting from the findings of previous studies, whose results speak of the distrust of Serbian citizens in political institutions and political actors, low

1 fiket@instifdt.bg.ac.rs

2 gazela.pudar@instifdt.bg.ac.rs

3 Sredstva za realizaciju studije obezbedilo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

turnout and general passivity and apathy of citizens, the authors deal with the understanding of non-institutional political participation in Serbia. The paper starts from the assumption that the stated indicators pointing to the withdrawal of Serbian citizens from political life do not necessarily represent part of the same phenomenon. Namely, the authors believe that it is necessary to distinguish between the assumptions of institutional and non-institutional civic participation. On the one hand, the authors start from the thesis that high trust in institutions can actually negatively affect the need of citizens to mobilize in order to influence institutions. At the same time, citizens may be inclined to participate in political life through non-institutional channels if they possess a developed sense of internal political efficiency, which is not necessarily related to the responsiveness of the political system.

KEYWORDS: *trust, internal political efficiency, political participation, non-institutional action*

Uvod

Srbija, kao i druge postsocijalističke zemlje, veoma dugo je svrstavana u grupu zemalja koju karakteriše nizak nivo vaninstitucionalne građanske participacije i nerazvijenog civilnog društva (Vráblíková, 2014; Gagyí, 2015). Nerazvijena kultura autentičnog građanskog aktivizma u Srbiji nakon socijalističkog perioda može se objasniti upravo specifičnostima razvoja civilnog društva koje se prevashodno odvijalo pod uticajem međunarodnih razvojnih agencija i drugih donatora (Greenberg, 2010). Ideja liberalnog civilnog društva, promovisana kroz podršku donatora, imala je za cilj najpre reprezentaciju različitih interesa unutar procesa donošenja političkih odluka i učestvovanja u formulisanju politika. Istovremeno, organizacije civilnog društva usmeravane su kroz programe finansiranja da postanu partneri državi u implementaciji neoliberalne agende sprovodeći aktivnosti u domenima socijalne politike (Fagan & Ostojić, 2008). Ovakva vizija civilnog društva veoma se razlikuje od one koja u centar razumevanja civilnog društva stavlja autentični građanski aktivizam i angažman samoniklih društvenih pokreta koji se zasnivaju na zajedništvu vrednosti i autonomiji (Della Porta, 2020).

Na nedostatak vaninstitucionalne građanske participacije uticao je i način na koji se politički aktivizam ostvarivao kroz rad političkih partija. Naime, članstvo u političkim partijama, koje je u poslednjih dvadeset godina dostizalo do 10% celokupne populacije, nije imalo funkciju da ponudi okvire masovne mobilizacije i usvajanja normi kulture političke participacije, već je bilo osmišljeno tako da služi klijentelističkim potrebama članova i članica koji su učlanjenjem u partiju zauzvrat dobijali lične usluge (Petrović & Stanojević, 2020). Novije studije, međutim, ukazuju na to da se situacija u poslednjih pet godina intenzivno menja i ističu sve češće korišćenje vaninstitucionalnih kanala političke participacije poput protesta i građanske mobilizacije u okvirima novih društvenih pokreta. Poverenje građana u političke stranke intenzivno opada dok

„nove“ lokalne inicijative i pokreti dobijaju zamah i stižu popularnost, te se čini da je protestnih aktivnosti širom Srbije sve više (Fiket et al., 2017; Pešić, 2017; Delibašić et al. 2018; Pudar Draško et al. 2019).

Sa druge strane, ako pogledamo nalaze studija koje u svom fokusu imaju institucionalnu participaciju i osvrnemo se na učestvovanje na izborima kao njenu najznačajniju formu, nalazi ukazuju na to da sve više građana odlučuje da se povuče iz političkog života. Prosečna izlaznost na parlamentarne izbore u poslednjih 20 godina opada. Nakon postepenog rasta posle 2000. godine i najveće prosečne vrednosti od 61,3% tokom 2012. izlaznost je 2020. pala na 48,9% (Jovanović & Vučićević, 2020). (Ne)izlaznost zajedno sa drugim nalazima istraživanja govori o nedostatku poverenja građana i građanki Srbije u demokratske institucije i političke predstavnike (Todosijević & Pavlović, 2017) i ukazuju da je građanstvo Srbije sve više apatično i pasivizirano. Građani i građanke, zapravo, razočarani u mogućnost da utiču na donošenje političkih odluka povlače se iz političke sfere u privatnu (Greenberg, 2010; Fiket et al., 2017). Podaci o učestvovanju građanstva u političkom životu na lokalnom nivou u Srbiji dalje potvrđuju ovakvu sliku. Ovi nalazi ukazuju na to da do opadanja građanske angažovanosti na lokalnom nivou dolazi postepeno, ali stabilnim trendovima: od 85% onih koji su nisu ništa preduzimali na lokalnom nivou tokom 2006. godine, stiglo se do 89% tokom 2009. i 91% tokom 2013, da bi se poslednjih godina opet uočio veoma blagi pomak ka većoj angažovanosti sa 89% pasivnih u 2018. i 87% u 2019. godini (CRTA, 2013: 16; CRTA, 2019: 16).

Slika pasivnog i apatičnog građanstva nije iznenađujuća ako preduslove za razvoj vaninstitucionalne mobilizacije građanstva posmatramo kroz pristup strukture političke mogućnosti (Tarrow, 2005). Srbija se danas karakteriše kao iliberalna demokratija ili hibridni režim, sa čestim izborima i klijentelističkim sistemom, koji je u potpunosti pod kontrolom vladajuće stranke (Kapidžić, 2020; Kmezić & Bieber, 2017; Pudar Draško et al., 2019; Velinov et al., 2019). Problematični zakonodavni i institucionalni okvir izbora, događaji i kontroverze oko izbornih procesa (visok procenat nepravilnosti), negativne kampanje, govor mržnje, kao i lažne vesti i dezinformacije, zloupotreba javnih resursa, nejednako medijsko prisustvo vladajućih i opozicionih kandidata u medijima, kao i pritisci na glasače i zainteresovane strane u izbornom procesu detaljno su opisani u izveštajima posmatračkih misija OEBS-KLJPD⁴ (Orlović i Kovačević, 2020). Tokom proteklih desetak godina izbori su postali gotovo godišnji ritual, uvlačeći politički život Srbije u stanje beskrajnih kampanja, što je, zajedno sa drugim faktorima, doprinelo gubitku poverenja građana u izborne procese koji zapravo ne donose nikakvu promenu i percipiranju političkih aktera na način koji najbolje oslikava fraza „svi su isti“ (Fiket et al., 2017). Bešić (2011), na primer, tvrdi da odnos prema političkim institucijama kod građana i građanki Srbije zavisi, u najvećoj meri, od stava prema političkim liderima koji se povezuju sa tim institucijama, a u koje građani i građanke više nemaju poverenja. Nalaz ukazuje na specifičnost političkog (ne)poverenja u Srbiji, koje dobija karakteristike interpersonalnog, gde se institucijama veruje ako se veruje političkom lideru koji

4 Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju i Kuća ljudskih prava i demokratije.

joj stoji na čelu. Personalizacija politike najbolje ilustruje stanje političke kulture u Srbiji, koju obeležava autoritarnost i traganje za jakim liderima, jer jedino oni mogu da obezbede funkcionisanje institucija koje se doživljavaju kao plemenski klanovi. On zaključuje da „ovakav nalaz zapravo govori da se u savremenom srpskom društvu političke institucije ne doživljavaju kao neutralni entiteti koji artikulišu kolektivnu akciju, što govori o deficitu samih institucija da svojim delovanjem osnaže demokratski i građanski kapacitet društva“ (Bešić, 2011: 142).

Srbija se takođe naziva i zarobljenom državom. Izveštaj Freedom House-a⁵ za 2020. godinu Srbiju je označio kao delimično slobodnu zemlju, a V-dem izveštaj o demokratiji ukazao na značajno demokratije u Srbiji tokom protekle decenije (Maerz and Lindberg, 2021). Iako je ovaj fenomen bio prisutan tokom 1990-ih, svedoci smo njegove aktualizacije i ekstremizacije poslednjih godina (Richter & Wunsch, 2020; Pudar Draško et al., 2019; Vachudova, 2019). Autoritarni populizam prenaplašava nemoć institucija i naglašava potrebu za efikasnim posrednikom – moćnom klijentelističkom mrežom vladajuće stranke. Struktura političkih mogućnosti koja se formira usled ovakvog političkog konteksta ne pogoduje razvoju autentične političke mobilizacije građanstva i svakako doprinosi osećanju nemoći građanki i građana i njihovoj pasivizaciji.

Ono što iz studija znamo, dakle, jeste to da građani i građanke Srbije sve manje učestvuju u političkom životu zajednice i sve više su pasivizirani, apatični. Istovremeno, u poslednjih pet godina pojavljuje se i jedan “novitet” političkog života Srbije, a to je uvećanje broja društvenih pokreta koji koriste metode vaninstitucionalne političke participacije. Važno je napomenuti da, iako se poslednjih nekoliko godina literatura sve više bavi fenomenom društvenih pokreta i građanskih protesta u Srbiji i regionu Zapadnog Balkana (Delibašić et al., 2018; Pudar Draško et al., 2019; Pešić & Petrović, 2020), nedostaju nam tačni podaci o tome koliko su ovi fenomeni zapravo rasprostranjeni danas. Uvid u broj protestnih aktivnosti u Srbiji od 2000. do 2017. može se naći u Dolenc et al. (2020) gde se jasno vidi da nakon pada broja protesta po godini, koji se dogodio 2010. godine, trend ponovo kreće uzlaznom putanjom dostižući broj od 181 protesta u 2017. godini. Nažalost podaci o rasprostranjenosti i brojnosti protesta i drugih vaninstitucionalnih praksi političke participacije nakon 2017. nisu dostupni.

Ovaj rad ima za cilj da doprinese boljem razumevanju ovih, površno gledajući, kontradiktornih nalaza: sa jedne strane građanske pasivnosti i nepoverenja o kojoj govore istraživanja i, sa druge, tendencije praktikovanja vaninstitucionalnih oblika građanske participacije na koju ukazuje novija literatura.

U radu se kreće od pretpostavke da indikatori koji upućuju na povlačenje građana i građanki Srbije iz političkog života ne moraju nužno predstavljati deo istog fenomena. Autorke smatraju da je nužno razlikovati pretpostavke institucionalne i vaninstitucionalne građanske participacije. One polaze od teze, najčešće istaknute u studijama društvenih pokreta (Hooghe & Marien, 2013), da poverenje u institucije ne mora biti preduslov vaninstitucionalne participacije i

5 <https://freedomhouse.org/country/serbia/freedom-world/2020>, pristupljeno 2.3.2021.

žele da pokažu da, uz razvijen osećaj interne političke efikasnosti, koji ne mora biti u vezi sa responsivnošću političkog sistema, građanstvo može biti sklono učestvovanju u političkom životu kroz vaninstitucionalne kanale.

Preciznije, prateći Gamsonovu tezu po kojoj „visoko poverenje u institucije donekle podrazumeva nedostatak osećaja neophodnosti da na njih utičemo“ (Gamson 1968: 46–7, Craig & Maggiotto 1981) autorke žele da provere validnost ove hipoteze na slučaju vaninstitucionalne participacije u Srbiji. Analiza se ne ograničava na ispitivanje postojanja ovakvog negativnog odnosa između visokog nivoa poverenja u institucije i učestvovanja u vaninstitucionalnim formama političke participacije. Kao što je rečeno, ispituje se i verovatnoća da će visoki nivoi osećaja interne političke efikasnosti kod građanstva pozitivno uticati na praktikovanje vaninstitucionalne participacije.

Kako bismo ovaj naš istraživački cilj jasnije formulisale kroz identifikaciju i operacionalizaciju ključnih varijabli čije ćemo odnose istraživati, u narednom odeljku osvrnućemo se na doprinose literature koja se bavila temom građanske participacije. U trećem delu, posvetićemo se analizi distribucija i odnosa varijabli koje smo prethodno kroz pregled literature identifikovale kao ključne za temu vaninstitucionalne građanske participacije i prikazati rezultate analiza zasnovanih na korišćenju podataka prikupljenih u okviru Evropskog društvenog istraživanja (ESS) stavova 2043 građana i građanke obuhvaćenih u Srbiji u okviru 9. runde tokom 2018/2019⁶. U zaključku ćemo podvući i raspraviti glavne nalaze i otvoriti diskusiju o značaju tih nalaza za temu vaninstitucionalne građanske participacije u Srbiji.

Građanska participacija i faktori uticaja

Kada se govori o političkoj pasivnosti građanstva jedan od važnijih faktora koji se pokazao kao značajan je (ne)poverenje u institucije. Građani koji nemaju poverenja u institucije postaju pasivni i prestaju da praktikuju konvencionalne forme građanske participacije (Dalton, 2004; Hooghe & Marien, 2013). Međutim, iako se političko poverenje najčešće smatra kao preduslov političke participacije (Newton & Norris, 2000) brojne studije ukazuju na mogućnost da političko nepoverenje ne mora štetiti demokratiji, niti nužno podrazumeva politički dezangažman već da građani i građanke mogu napustiti institucionalne forme participacije i fokusirati se na praktikovanje onih formi učestvovanja u političkom životu koje „izazivaju političke elite“ (elite-challenging participation) (Barnes & Kaase, 1979; Levi & Stoker, 2000; Rosanvallon, 2008).

U određenim situacijama, ono može dovesti do promene u repertoarima političke participacije, odnosno institucionalno učešće može biti zamenjeno vaninstitucionalnim oblicima participacije (Hooghe & Marien, 2013). „Kritični građani“ ili „razočarane demokrate“ (Norris, 1999) preispituju autoritete i tradicionalne institucije, i ponekad nastoje da poboljšaju mehanizme predstavničke

6 Dodatne pojedinosti mogu se naći na www.europeansocialsurvey.org, uključujući podatke o drugim zemljama, veličinu uzoraka, upitnike i odaziv.

demokratije umesto potpunog povlačenja iz političke arene. Rosanvallon (2008) tvrdi da bi organizovano nepoverenje moglo imati ključnu ulogu u jačanju demokratskih institucija, jer oličava moć građana da reprezentativne institucije prisili da budu odgovornije. Usporedna analiza podataka sa jednog od prethodnih ciklusa Evropskog društvenog istraživanja (2006), pokazala je direktnu pozitivnu vezu između političkog poverenja i učešća u institucionalnim oblicima političke participacije i negativnu vezu između političkog poverenja i vaninstitucionalnih oblika participacije kao što su učešće u protestima, bojkoti, peticije itd. (Hooghe & Marien, 2013). Da se ne radi samo o novijim tendencijama koje obeležavaju XXI vek ukazuje komparativna analiza povezanosti poverenja i učešća u različitim oblicima političke participacije osim glasanja na izborima, rađena na državama zapadne Evrope za period od 1981. do 1996. godine. Studija je pokazala da su se upravo oni građani i građanke kod kojih je beležen niži stepen političkog poverenja više angažovali u legalnim oblicima vaninstitucionalnog delovanja kao što su protesti (Kaase, 1999). Kako je vaninstitucionalna participacija najpre izraz nezadovoljstva političkim sistemom i njegovim institucijama, veza sa političkim (ne)poverenjem zapravo deluje logično. Zaključak je da nepoverenje ne mora negativno uticati na vaninstitucionalne forme političke participacije. Štaviše, visoko poverenje u institucije zapravo može negativno uticati na potrebu građanstva da se mobilišu kako bi uticali na institucije (Gamson, 1968; Craig & Maggioletto, 1981; Andretta et al., 2015).

Pored toga što su ova istraživanja ukazala na neophodnost razlikovanja vaninstitucionalne i institucionalne participacije te i faktora koji na njih utiču, ono što je za nas ovde značajno je to da su neka istraživanja otišla i korak dalje u istraživanju ove teze i pokazala da nepoverenje u kombinaciji sa osećajem političke efikasnosti, može zapravo predstavljati „optimalnu kombinaciju za mobilizaciju“⁷ (Gamson, 1968; Fraser, 1970). Ova mobilizacija se odnosi najpre na vaninstitucionalne oblike političke participacije, kako su pokazivala kasnija istraživanja (Norris, 1999; Hooghe & Marien, 2013: 146), ukazujući na drugačije modele odnosa poverenja i institucionalne participacije. Stoga se čini da su ubedljive tvrdnje koju su izneli Norris, Rosanvallon i drugi autori o tome da nizak nivo političkog poverenja ne podrazumeva otuđenje od političkog sistema kao takvog, već ukazuje na strukturni trend koji razlikuje oblike interakcije između građana i građanki i političkog sistema (Hooghe & Marien, 2013: 146). Ipak, mora se uzeti i ovde u obzir postojanje razlike između Istoka i Zapada, odnosno između konsolidovanih demokratija i postkomunističkih država čije nasleđe utiče na građansku participaciju (Inglehart & Catterberg, 2002; DiFrancesco & Gitelman, 1984; Letki, 2004).

Istovremeno, važno je istaći da postoje i studije koje ne nalaze korelaciju između vaninstitucionalnog ponašanja i poverenja (Norris, 1999; Dalton et al, 2010). Stoga je važno da ovu temu sagledamo ne izolovano kroz poverenje, već uzimanjem u obzir i faktora političke efikasnosti kao dodatnog uslova, sledeći

7 Gamsonova hipoteza precizno glasi: “a combination of high sense of political efficacy and low political trust is the optimum combination for mobilization – a belief that influence is both possible and necessary” (Gamson 1968: 48).

upravo teze studija društvenih pokreta (Hooghe & Marien, 2013; Gamson, 1968) o mobilisućoj moći (ne)poverenja u institucije i osećaja političke efikasnosti.

Uticaj poverenja i političke efikasnosti na politički angažman građana i građanki se najčešće ispituju kao nezavisne varijable, tretirajući se kao neophodni, ali pojedinačno nedovoljni uslovi za političko učešće (Hooghe & Marien, 2013:135). Međutim, oba fenomena se mogu posmatrati dvostruko, kao interpersonalno vs. političko poverenje i unutrašnja vs. spoljašnja efikasnost. Interpersonalno poverenje predstavlja poverenje u druge. Putnam ga naziva i socijalnim poverenjem, jer proističe iz snažne veze sa zajednicom i značajnog socijalnog kapitala (Putnam, 2000). Političko poverenje ili poverenje u institucije označava stepen pouzdanja da će institucije raditi u opštem interesu, tj. za dobrobit građana i građanki. Na političko poverenje se naslanja i shvatanje spoljne političke efikasnosti kao stepena percipirane institucionalne responsivnosti, tj. uverenja da će predstavnici institucija reagovati na apele građana i građanki, naspram unutrašnjoj efikasnosti koja meri stepen uverenja o sopstvenoj sposobnosti da se utiče na političke procese (Niemi et al, 1991; Craig et al, 1990). Političko poverenje i osećaj spoljne političke efikasnosti pripadaju dakle istoj dimenziji i zajedno sa konceptom političke alienacije i političke pasivnosti govore o responsivnosti političkog sistema i institucija (Iyengar, 1980; Niemi, Craig et al. 1991). Za razliku od spoljne političke efikasnosti, osećaj unutrašnje političke efikasnosti ne mora nužno da zavisi od odnosa prema političkom sistemu i njegovim institucijama. Zapravo, unutrašnja politička efikasnost uključuje pre svega procenu sopstvenih sposobnosti u postizanju željenih rezultata u domenu političkog kroz vlastiti angažman i korišćenje vlastitih kapaciteta i resursa. Zasniva se na uverenju da se političke institucije i politički sistem mogu promeniti kroz angažman građana i građanki (Caprara et al, 2009). Iako precizna definicija unutrašnje političke efikasnosti i faktora koji na nju utiču nedostaje (Sohl, 2011) često je vezuju za sposobnost razumevanja kompleksnosti političkog života (Rasmussen & Norgaard, 2018). Za razliku od spoljne političke efikasnosti koja dakle zavisi od procene responsivnosti političkih institucija i sistema, unutrašnja se može razumeti kao "psihološki resurs" koji podstiče političku participaciju i jasnije odrediti kao psihološki osećaj koji pomaže da se prevaziđe sasvim prirodna sumnja da "niko ne može uraditi ništa što bi moglo napraviti neku bitnu razliku" (Rosenstone & Hansen, 1993). Novija istraživanja, zasnovana na uvidima socijalno kognitivne teorije još više insistiraju na razumevanju interne političke efikasnosti kao proceni sopstvenih sposobnosti koje nisu u direktnoj vezi sa procenom responsivnosti društveno-političkog konteksta te dakle sa varijablama koje se odnose na eksternu političku efikasnost (Wilkenfeld, Lauckhardt et al, 2010). U našem radu, dakle, interna politička efikasnost kao varijabla koja ne mora biti povezana sa percepcijom responsivnosti institucija i sistema, za razliku od spoljašnje, biće predmet analize.

Još jedan razlog bio je ključan kod odabira varijabli političkog poverenja u institucije i interne političke efikasnosti u našem radu. Naime, odnos između političke efikasnosti i neinstitucionalnim formama učestvovanja retko se istražuje direktno u zemljama koje nisu stabilne demokratije (Lussier, 2016). Videvši da se

veza između osećaja političke efikasnosti i političke participacije pokazala veoma jakom u stabilnim demokratijama smatramo da je vredno istražiti ga i u slučaju Srbije. Pored toga, literatura o poverenju retko razrađuje pitanje vaninstitucionalne političke mobilizacije u kombinaciji sa internom političkom efikasnošću, baš kao što i literatura o kolektivnoj vaninstitucionalnoj mobilizaciji zapostavlja pitanje poverenja i pitanje političke efikasnosti. Stoga je fokus našeg rada, uz korišćenje podataka Evropskog društvenog istraživanja, da na uzorku građana i građanki Srbije, istražimo odnos koji političko poverenje i interna politička efikasnost imaju sa vaninstitucionalnim formama političke participacije.

Pored toga što ćemo u našem radu istražiti odnose ključnih varijabli gore pomenutih, istražićemo i uticaj određenih sociodemografskih karakteristika građana i građanki na vaninstitucionalnu participaciju. Jedina novija studija koja koristi kvantitativnu metodologiju u analizi faktora vaninstitucionalne građanske participacije (Petrović & Stanojević, 2020) pokazala je da postoji značajniji uticaj starosti i socioekonomskog statusa građana i građanki na ove oblike participacije. Studija upućuje da se politički efikasnijim osećaju mlađi građani i građanke, oni koji imaju bolji socioekonomski status, koji proističe iz boljeg obrazovanja i većih prihoda.

Postavke i analiza

Analize predstavljene u ovom radu bazirane su na istraživanju stavova građana i građanki sprovedenom u Srbiji u okviru 9. runde Evropskog društvenog istraživanja (ESS) tokom 2018/2019. Pri analizi podataka korišćen je postratifikacioni ponder koji uključuje i dizajn ponder⁸.

Kada se govori o vaninstitucionalnim oblicima političke participacije naš primarni istraživački interes, u skladu sa teorijskim okvirom iznešenim na prethodnim stranicama, predstavljaju tri modaliteta političkog učestvovanja: učestvovanje u protestima, potpisivanje peticije i bojkotovanje određenih proizvoda⁹. Dok učestvovanje u protestima predstavlja najradikalniju opciju vaninstitucionalnog učestvovanja, bojkotovanje proizvoda predstavlja najmanje radikalna vid realizacije za koji nije ni neophodno uložiti značajne resurse. Pomenuti modaliteti su operacionalizovani u anketi kroz sledeća pitanja: *Postoje razni načini na koje bi se moglo pokušati da se stvari u Srbiji poboljšaju ili da se spreči da stvari krenu nagore. Da li ste, tokom poslednjih 12 meseci, učinili nešto od sledećeg? (Da, Ne, Odbija da odgovori, Ne zna)*

...učestvovali u legalnim demonstracijama?

...potpisali neku peticiju?

...bojkotovali određene proizvode?

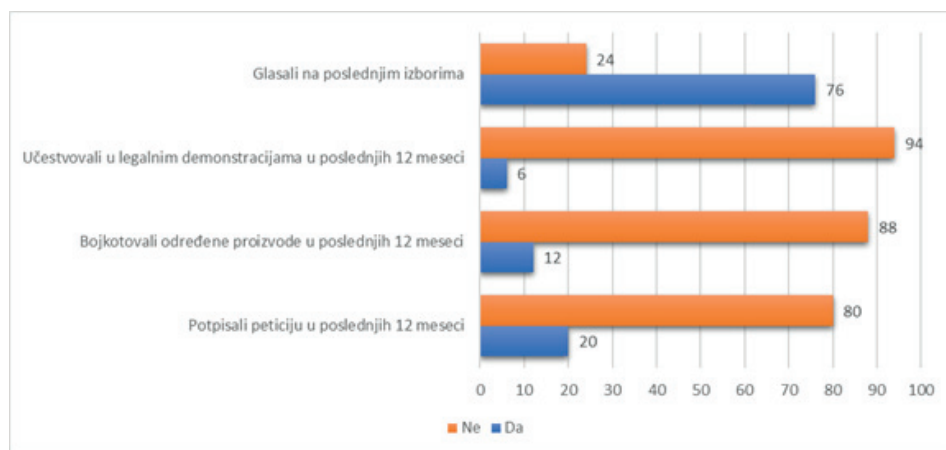
8 https://www.europeansocialsurvey.org/methodology/ess_methodology/data_processing_archiving/weighting.html

9 Iako se bojkot, za razliku od protesta i potpisivanja peticija prevashodno ispoljava u ekonomskoj sferi odlučile smo da ga uključimo u analizu prvenstveno zbog toga što predstavlja vaninstitucionalno političko ponašanje koje ima političke implikacije.

Od celokupnog uzorka samo 6% ispitanika tvrdi da je u poslednjih 12 meseci učestvovalo u protestima, 20% da je potpisalo peticiju, a 12% da je bojkotovalo neki proizvod. Konvencionalni modeli političke participacije i dalje predstavljaju primarni vid građanskog učestvovanja u političkom životu, imajući u vidu da je 76% ispitanika potvrdilo da je glasalo na poslednjim parlamentarnim izborima u Srbiji¹⁰. Treba ovde napomenuti izvesno nepodudaranje sa podacima o izlaznosti na parlamentarne izbore koji su prethodili terenskom istraživanju u okviru Evropskog društvenog istraživanja gde je izlaznost bila 56,07% (RZS, 2016:10).

Radi razumevanja šire slike građanskog (ne)učestvovanja u različitim formama političke participacije, na grafikonu koji sledi predstavljen je nivo pojedinih oblika učešća građana i građanki u Srbiji.

Grafikon 1. Politička participacija građana i građanki u Srbiji

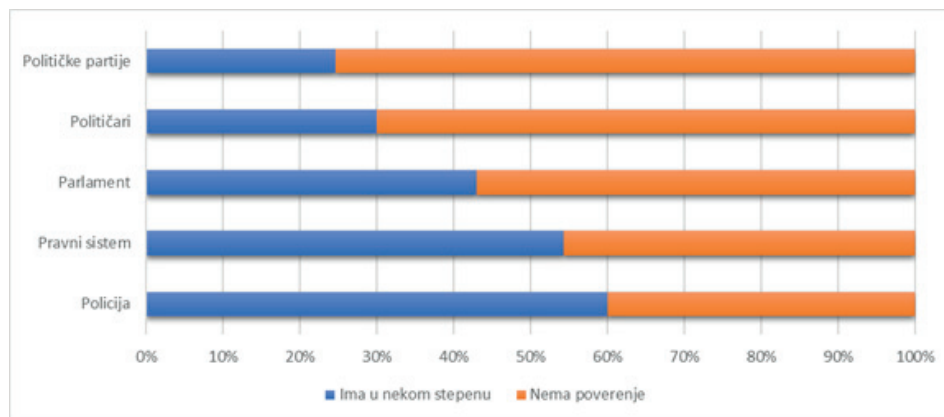

Rezultati zaista govore o pasivnosti velike većine građanstva, a poklapaju sa nalazima prethodnih istraživanja. Kada uporedimo rezultate istraživanja koje je objavila CRTA 2013. i 2019. godine vidi se da je situacija stabilna, odnosno mali je stepen promena po svim indikatorima koji su praćeni. Tako je 16% građana i građanki prijavilo da je potpisalo peticiju u poslednje 2–3 godine, dok je 2018. je to uradilo 12%, a godinu dana kasnije je uočen trend porasta na 18% građana i građanki. Sa druge strane, 5% je prisustvovalo javnom skupu/protestu 2013. u poređenju sa 7% u 2018. i 10% tokom 2019. što, kako smo i pretpostavili, ukazuje na jačanje društvenih pokreta (CRTA, 2013: 16; 2019: 19).

Što se tiče poverenja građana, rezultati ESS istraživanja pokazuju nastavak trenda rasta nepoverenja: podaci pokazuju da 57% nema poverenje u parlament, 54,3% nema poverenja u pravni sistem, 40% nema poverenja u policiju, 75,4% nema poverenje u političke partije, a 70% u političare.

10 Pitanje koje je korišćeno: "U današnje vreme, neki ljudi ne glasaju iz različitih razloga. Da li ste glasali na poslednjim parlamentarnim izborima u Srbiji u aprilu 2016. godine?"

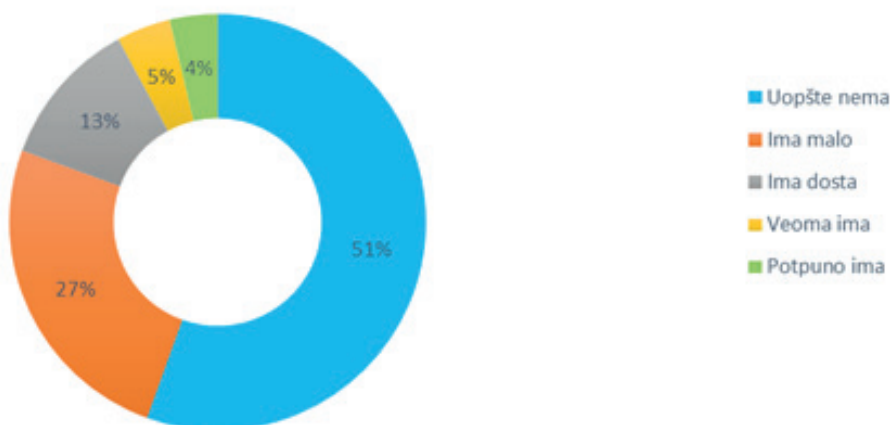
Grafikon 2. Poverenje građana i građanki u Srbiji

Poverenje u sopstvenu sposobnost učešća u politici je uzeto u našem istraživanju kao *osnova* za procenu interne političke efikasnosti građana i građanki. Oslanjale smo se na hipotezu Gamsona da se interna politička efikasnost u kombinaciji sa političkim nepoverenjem može smatrati potencijalom za političku mobilizaciju kroz nekonvencionalne forme političke participacije. Interna politička efikasnost je operacionalizovana kroz sledeći indikator: *A koliko ste uvereni u sopstvenu mogućnost da učestvujete u politici? (Nimalo uveren/a, Pomalo uveren/a, Prilično uveren/a, Veoma uveren/a, Potpuno uveren/a).*

Kao što se vidi na grafikonu 3, ukupno 51% ispitanika i ispitanica smatra se politički potpuno neefikasnim (Nimalo uveren/a u sopstvenu mogućnost učestvovanja u politici).

Grafikon 3. Poverenje u sopstvenu sposobnost učešća u politici građana i građanki Srbije

Prilikom provere teze da visoko poverenje u institucije može negativno uticati na potrebu građanstva da se mobiliše, dok je osećaj političke efikasnosti u pozitivnoj vezi sa vaninstitucionalnom političkom participacijom, koristile smo modele binarne logističke regresije kako bismo istražile jačinu uticaja različitih prediktora, ali i statističku značajnost tih odnosa na praktikovanje vaninstitucionalne participacije. Uradile smo binarni logistički regresioni model za svaku zavisnu varijablu. Model 1 kao zavisnu varijablu koristi „potpisivanje peticije“, model 2 „učestvovanje u legalnim demonstracijama“, model 3 „bojkotovanje određenih proizvoda“ dok model 4 kao zavisnu varijablu koristi učestvovanje u bilo kom od navedenih oblika vaninstitucionalne participacije.

Zavisne varijable korišćene u regresionim modelima ostale su u originalnom binarnom formatu, sem one korišćene u modelu 4 koji koristi binarnu varijablu napravljenu od sva tri oblika vaninstitucionalne participacije, a u kojoj vrednost 1 predstavlja učestvovanje, a vrednost 0 neučestvovanje u bilo kom obliku vaninstitucionalne participacije.

Sledeći naš itraživački cilj, koji podrazumeva ispitivanje mogućnosti da će posedovanje osećaja interne političke efikasnosti kod građanstva pozitivno uticati na praktikovanje vaninstitucionalne participacije, u radu smo uticaj varijable „osećaj interne političke efikasnosti“ istražile smo kroz korišćenje dve varijable: „Osećaj interne političke efikasnosti srednji i visok“ gde su u obzir uzeti odgovori „prilično uveren/a, veoma uveren/a, potpuno uveren/a“ (u sopstvenu mogućnost da učestvujete u politici) i „Osećaj interne političke efikasnosti nizak“ gde je uračunat samo odgovor „pomalo uveren/a“¹¹.

Varijable koje označavaju poverenje u institucije predstavljaju faktorske skorove identifikovane faktorskom analizom, u koji su uključene sledeće varijable: poverenje u parlament, poverenje u pravni sistem, poverenje u policiju, poverenje u političke partije i poverenje u političare.

11 Odluka da se varijable na ovaj način kategorizuju doneta je prevashodno zbog značenja samih reči koje su korišćene u ponuđenim odgovorima. Tako na primer, katagorija odgovora „prilično uveren“ iako se na skali koja je korišćena u originalnom pitanju nalazi pored kategorije „pomalo uveren“ ona ipak, po mišljenju autorki, označava snažno uverenje.

Tabela 1. Logit prediktori vaninstitucionalne participacije¹²

	Model 1 Peticija	Model 2 Demonstracije	Model 3 Bojkot	Model 4 Vaninstitucionalna Participacija (3 oblika)_dummy
Intercept	-1,542 (,285)	-2,968*** (,475)	-2,055*** (,330)	-,272*** (,249)
Muški pol	-,356** (,144)	,374 (,230)	,146 (,169)	-,272** (,127)
Starost (od mlađeg ka starijem)	-,016*** (,004)	-,021*** (,007)	,003 (,005)	-,009** (,004)
Srednje obrazovanje	,409** (,175)	,032 (,297)	-,163 (,202)	,062 (,152)
Visoko obrazovanje	1,035*** (,183)	,990*** (,284)	-,041 (,220)	,708*** (,162)
Visina prihoda srednja	,466** (,178)	,148 (,304)	,105 (,204)	,412*** (,155)
Visina prihoda visoka	,492*** (,188)	,539* (,292)	,093 (,222)	,564*** (,165)
Osećaj interne političke efikasnosti nizak ¹³	,723** (,174)	,265 (,321)	,650*** (,211)	,696*** (,153)
Osećaj interne političke efikasnosti srednji i visok ¹⁴	1,078*** (,177)	1,487*** (,277)	1,032*** (,209)	1,181*** (,158)
Srednji nivo poverenja u institucije	-,206 (,169)	,169 (,256)	-,897*** (,202)	-,261* (,152)
Visok nivo poverenja u institucije	-,570** (,180)	-,768** (,315)	-1,108*** (,209)	-,589*** (,158)
Nagelkerke R ²	0,158	0,170	0,081	0,145
Hosmer & Lemoeshov Chi-square	8,702 Df=8 p=,368	38,542 Df=8 p<0.001	8,938 Df=8 p=,348	26,905 Df=8 p<0.001

Nalazi prikazani u tabeli 1 pokazuju da je visok nivo poverenja dobar negativni prediktor vaninstitucionalne participacije u odnosu na nizak nivo poverenja u institucije. Visok nivo poverenja, zapravo, značajno *negativno utiče* na sve oblike vaninstitucionalne participacije. Očigledno je da će građani i građanke koji imaju poverenje u institucije manje uzeti učešća u vaninstitucionalnim oblicima participacije.

Srednji i visok nivo interne političke efikasnosti, u odnosu na nedostatak osećaja političke efikasnosti, značajno predviđa sve oblike vaninstitucionalne

12 U tabeli se nalaze svi prediktori odnosno vrednosti varijabli koji značajno predviđaju najmanje jedan od predložena 4 modela kojima se istražuje vaninstitucionalna participacija

13 Pomalo uvereni u sopstvenu mogućnost da učestvuju u politici.

14 Prilično, veoma i potpuno uvereni u sopstvenu mogućnost da učestvuju u politici.

političke participacije, na takav način da je verovatnije da će osobe koje se osećaju politički efikasno uzeti učešća u oblicima vaninstitucionalne participacije. Sa druge strane, nizak nivo interne političke efikasnosti (oni koji se osećaju pomalo uvereni u sopstvene mogućnosti da učestvuju u politici) manje intenzivno, mada i dalje značajno, predviđa vaninstitucionalnu participaciju, od čega je jedini izuzetak učestvovanje u legalnim demonstracijama.

Građani i građanke sa visokim i srednjim prihodima će verovatnije učestvovati u vaninstitucionalnim formama političke participacije (model 4) od građana sa niskim prihodima, što je potvrđeno i za peticiju kao konkretan pojedinačni oblik participacije. Sa druge strane, građani sa visokim prihodima će verovatnije uzeti učešće u demonstracijama, od građana sa srednjim i niskim prihodima. Jedino je učešće u demonstracijama verovatnije za građane sa visokim prihodima u odnosu na srednje prihode.

Najzanimljiviji nalaz u vezi sa sociodemografskim varijablama jeste da samo visoko obrazovanje pozitivno utiče na vaninstitucionalnu participaciju, dok srednje ne utiče. Ipak, i srednje obrazovani građani će prema modelu 1 potpisati peticiju, ali neće učestvovati u ostalim oblicima vaninstitucionalne participacije. Sa starijim uzrastom smanjuje se verovatnoća vaninstitucionalnog učestvovanja, što ne važi za bojkot proizvoda. Osobe muškog pola, za razliku od onih koje su ženskog, značajno manje vaninstitucionalno participira (model 4), što se najviše ogleda u slučaju potpisivanja peticija.

Neophodno je, međutim, osvrnuti se na slabosti predstavljenih modela kako bismo ih uzeli u obzir prilikom tumačenja rezultata. Hosmer i Lemoeshov koeficijent ukazuju nam na slabiju mogućnosti predviđanja modela 2 i 4 za razliku od modela 1 i 3 iako prethodna dva modela objašnjavaju više varijacije od potonja dva.

Kada posmatramo tabelu u celini, izdvajaju se tri ključna nalaza. Prvi je da građani i građanke sa visokim nivoom poverenja u institucije najverovatnije neće praktikovati ni jedan oblik vaninstitucionalne participacije, po čemu se razlikuju od građana sa srednjim i niskim nivoom poverenja u institucije. Drugi važan nalaz je da će visok (i srednji) nivo osećaja interne političke efikasnosti u odnosu na niski, značajno pozitivno uticati na sve oblike vaninstitucionalne participacije. Treći važan nalaz je da svi prediktori značajno utiču na učešće u peticiji, ali se razlikuju u odnosu na predviđanje drugih oblika vaninstitucionalne participacije, među njima najviše se razlikuje učestvovanje u demonstracijama.

Zaključci

Polazeći od pretpostavke da poverenje jeste važno za institucionalnu participaciju, ali da “u vremenima kada hermetični argumenti i paranoično razmišljanje postaju sve više i više društveno prihvatljiviji” (Witte, 2017: 247) i kada živimo u duboko politizovanom društvu čiji problem “nije to što je ono (...) totalitarno – nego to što je nesigurno i neodrživo” (Đorđević, 2014: 101), poverenje u institucije nije i ne može biti jednoznačni prediktor participacije građana. Opisani kontekst autoritarnog populizma i zarobljenih institucija

predstavlja plodno tle za vaninstitucionalnu građansku participaciju, gde interna politička efikasnost, kao "psihološki resurs" koji podstiče političku participaciju nezavisno od procene responsivnosti sistema, predstavlja nužan i nezaobilazan, premda svakako ne dovoljan uslov za angažovanje.

U radu smo pošle od hipoteze, formulisane na osnovu nalaza drugih istraživanja i ranijih studija izloženih u uvodnom delu, da visoko poverenje u institucije i interna politička efikasnost mogu zapravo biti prediktori vaninstitucionalne političke mobilizacije. Kroz analizu smo pokazale da je visoko poverenje negativan prediktor, a snažniji osećaj interne političke efikasnosti u pozitivnom odnosu sa praktikovanjem vaninstitucionalnih formi političke participacije.

Sa jedne strane, analizom smo potvrdile sliku građanstva Srbije kao pasivnog i sa visokim političkim nepoverenjem. Pokazale smo da je dominantna forma političke participacije institucionalna, glasanje na izborima, dok vaninstitucionalne forme političke participacije praktikuje manjina građanstva. U protestima, kao najradikalnijoj formi vaninstitucionalne političke participacije učestvuje veoma nizak procenat građanstva (6%) dok se drugi oblici vaninstitucionalne angažovanosti nešto češće sreću, a najbrojnije je potpisivanje peticija koju praktikuje petina građana i građanki. Većina građana i građanki se osećaju politički neefikasnim, odnosno nemaju poverenje u sopstvenu moć delovanja.

Sa druge strane, doprinos predstavljene analize se ogleda u tome što smo ukazale na to da varijable, koje se najčešće sagledavaju zajedno kao deo pesimističke slike pasivnog građanstva, a pre svega osećaj političke neefikasnosti i nepoverenje u institucije, ne idu u paketu. Visoko poverenje zapravo negativno utiče na učestvovanje u vaninstitucionalnim oblicima participacije te smatramo stoga opravdan zaključak da se institucionalna i vaninstitucionalna politička participacija moraju istraživati kao dva različita fenomena u kojima poverenje u institucije i psihološki resursi, poput osećaja interne političke efikasnosti, mogu imati različit efekat.

Dok visok nivo poverenja u institucije ne samo da nije neophodan da bi se učestvovalo u vaninstitucionalnim oblicima participacije već i smanjuje verovatnoću tog učešća, ukazale smo i na to da postoji jasna razlika u političkom ponašanju između politički neefikasnih i efikasnih građana i građanki – potonji češće deluju kroz vaninstitucionalne oblike participacije. Važno je naglasiti da je ovaj zaključak validan u kontekstu autoritarnih režima gde se ovakav vid participacije usmerava pre svega na otpor ka režimu i onome što on predstavlja, a da tek uporedna analiza može da pokaže da li je zaključak primenljiv i na demokratske države u kojima se vaninstitucionalna participacija može koristiti i kao korektor političkog sistema.

Istovremeno, veća je verovatnoća da će oni koji poseduju bolji društveni kapital proistekao iz ekonomskog i kulturnog kapitala, pre svega srednja klasa, biti aktivniji u artikulaciji sopstvenih interesa u političkom polju. Visoko obrazovanje i visoki prihodi građana su se pokazali kao značajan prediktor kod peticija i protesta, te je jasno da je vaninstitucionalno političko polje ono u kome se ovaj sloj snažnije angažuje od onih koji ovaj kapital nemaju u toj meri. Našom

analizom je još jednom potvrđeno da starost građana i građanki negativno utiče na praktikovanje vaninstitucionalnih formi participacije tj. da je veća verovatnoća da će ih praktikovati mlađa populacija. Ovakvi nalazi se poklapaju i sa našim ranijim kvalitativnim studijama koje su identifikovale predstavnike i predstavnice mlađih i visoko obrazovanih slojeva društva kao nosioce društvenih promena (Fiket et al, 2017; Pudar Draško et al. 2019).

Vaninstitucionalna politička participacija inače dobija globalno na značaju nakon Arapskog proleća i ekonomske krize koja je pogodila svet 2008. godine. Paralelno sa jačanjem novih društvenih pokreta, mnoge zemlje koje su se smatrale konsolidovanim demokratijama se suočavaju i sa rastom autoritarnosti. U literaturi se ovaj zaokret vidi kroz uvođenje pojma aktivističkog građanstva koje ukazuje na posebne, nove oblike participacije i građanske neposlušnosti koje bujaju pod autoritarnim režimima i ne mogu se podvesti pod tradicionalno civilno društvo sa formalizovanim strukturama (vidi detaljno Cavatorta, 2013). Sužavanje prostora za tradicionalno političko i angažovano delovanje u zemljama autoritarnog populizma poput Srbije nameće potrebu za otvaranjem novih kanala političkog učešća.

Neophodno je, međutim, istaći da bi za bolje razumevanje specifičnih faktora koji utiču na vaninstitucionalnu političku participaciju bilo potrebno uraditi dublju i uporednu analiza podataka na uzorku populacija koje praktikuju forme vaninstitucionalne participacije (a koji je po pravilu mali). Formulisanje adekvatnijih indikatora vaninstitucionalne participacije i građanskog aktivizma kojima bi se izbeglo, na primer, zajedničko svrstavanje aktivizma i delovanja u političkim partijama – što je bio slučaj u Evropskom društvenom istraživanju¹⁵ – takođe bi značajno unapredilo mogućnost analiza koje bi doprinele razumevanju ovih fenomena. Takođe, smatramo da je veoma važno odmaknuti se od dugogodišnjih narativa demokratizacije vezanih za pristup Evropskoj Uniji koji se fokusiraju na građansku participaciju kroz tradicionalne organizacije civilnog društva na Zapadnom Balkanu. Dometi ovakvog učešća su sve manji tamo gde dolazi do jačanja autoritarnih režima, te je potrebno pomeriti fokus istraživanja na procese demokratizacije kroz kreiranje autentičnih demokratskih narativa koji upravo dolaze kroz kanale vaninstitucionalne participacije (Maliqi, 2020) na koje smo stavile fokus u ovom tekstu.

Literatura:

- Anderson, Mary R. 2010. Community Psychology, Political Efficacy, and Trust. *Political Psychology* 31(1): 59–84.
- Andretta, Massimiliano, Piazza, Gianni and Anna Subirats. 2015. Urban Dynamics and Social Movements. In Della Porta, Donatela and Mario Diani. ed. *The Oxford Handbook of Social Movements*. Oxford: Oxford University Press.
- Arandarenko, Mihail, Krstić, Gorana i Jelena Žarković Rakić. 2017. Dohodna nejednakost u Srbiji: Od podataka do politike, Beograd: Friedrich Ebert

15 Misli se na pitanje "Worked in political party or action group last 12 months".

- Stiftung. Dostupno na <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/13936.pdf>. Pristupljeno 15.2.2021.
- Bešić, Miloš. 2011. Politički i situacioni prediktori poverenja u institucije. *Godišnjak FPN* 06:119–148.
- Cavatorta, Francesco. Ed. 2013. *Civil Society Activism under Authoritarian Rule: A comparative perspective*. New York: Routledge.
- CESID. 2017. *Politički aktivizam građana Srbije*. Dostupno na: <http://www.cesid.rs/wp-content/uploads/2017/06/POLITI%20CKI-AKTIVIZAM-GRA%20ANA-SRBIJE-2017.pdf>. Pristupljeno 15.2.2021.
- Craig, Stephen, Niemi, Richard and Glenn Silver. 1990. Political efficacy and trust: A report on the NES pilot study items. *Political Behavior* 12: 289–314.
- Craig, Stephen. and Maggiotto, M. A. (1981) 'Political discontent and political action', *Journal of Politics* 43: 514–22.
- CRTA. 2013. *Učešće građana u demokratskim procesima Srbije*. Dostupno na: <https://cрта.rs/wp-content/uploads/2018/03/Istra%20BEivanje-U%20De%20A1%2087e-gra%2091ana-u-demokratskim-procesima-u-Srbiji-2013.pdf>. Pristupljeno 15.2.2021.
- CRTA. 2019. *Javno mnjenje o učešću građana u demokratskim procesima Srbije*. Dostupno na: <https://cрта.rs/wp-content/uploads/2020/07/Crta-Ucesce-gradjana-u-demokratskim-procesima-2019-Final.pdf>. Pristupljeno 28.2.2021.
- Cvejić, Slobodan. ed. 2016. *Informal Power Networks, Political Patronage and Clientelism in Serbia and Kosovo**. Belgrade: Secons.
- Dalton, Russel J. Van Sickle, Alix and Steven Weldon. 2010. The individual institutional nexus of protest behaviour. *British Journal of Political Science* 40 (1): 51–73.
- Dalton, Russel J. and Christian Welzel. eds. 2014. *The civic culture transformed: From allegiant to assertive citizens*. Cambridge University Press.
- Dalton, Russel. 2004. *Democratic Challenges, Democratic Choices: The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- Delibašić, Balša, Nikolić, Sara i Jelena Vasiljević. 2019. *Demokratizacija odozdo*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Della Porta, Donatella. 2020. Building Bridges: Social Movements and Civil Society in Times of Crisis. *Voluntas* 31, 938–948.
- DiFrancesco, Wayne and Zvi Gitelman. 1984. Soviet Political Culture and 'Covert Participation' in Policy Implementation. *American Political Science Review* 78: 603–21.
- Dolenec, Danijela, Balković, Ana, Kralj, Karlo, Širinić, Daniela, Romanos, Eduardo i Tiago Fernandes. 2020. Protest Event Dataset for Croatia, Portugal, Serbia and Spain: Focus on Strike Data. *Politička misao*, 57 (4): 155–168.
- Đorđević, Biljana. 2014. Problemi normativne snage i kritike agonističke participacije: ka mogućoj komplementarnosti agonističke i participativne demokratije. *Filozofija i društvo* 25(3): 77–104.

- Fagan, Adam and Mladen Ostojic. 2008. The UE and Civil society in Serbia: Governance rather than politics. *Balkanologie* 11(1–2).
- Fieschi, Catherine and Paul Heywood. 2004. Trust, Cynicism and Populist Anti-Politics. *Journal of Political Ideologies* 9(3): 289–309.
- Fiket, Irena, Pavlović, Zoran i Gazela Pudar Draško. 2017. *Političke orijentacije građana Srbije: Kartografija nemoći*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
- Fraser, J. (1970) 'Mistrustful-efficacious hypothesis and political participation', *Journal of Politics* 32: 444 – 9.
- Freedom House. 2019. *Democracy in Retreat: Freedom in the World 2019*. <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2019/democracy-in-retreat>.
- Gagyí, Agnes. 2015. Social Movement Studies for East Central Europe? The Challenge of a Time-Space Bias on Postwar Western Societies. *Intersections* 1(3): 16–36.
- Gamson, William. A. 1968. *Power and Discontent*. Homewood: Dorsey Press.
- Geurkink, Bram, Zaslove, Andrej, Sluiter, Roderick and Kristof Jacobs. 2020. Populist Attitudes, Political Trust, and External Political Efficacy: Old Wine in New Bottles? *Political Studies* 68(1): 247–267.
- Greenberg, Jessica. 2010. „There’s Nothing Anyone Can Do about It“: Participation, Apathy, and „Successful“ Democratic Transition in Postsocialist Serbia. *Slavic Review*, 69(1): 41–64.
- Hooghe, Marc and Sofie Marien. 2013. A Comparative Analysis of the Relation Between Political Trust and Forms of Political Participation in Europe. *European Societies* 15(1): 131–152.
- Iyengar, Shanto. 1980. Subjective Political Efficacy as a Measure of Diffuse Support. *The Public Opinion Quarterly* 44(2): 249–256.
- Inglehart, Ronald and Christian Welzel. 2005. *Modernization, cultural change, and democracy: The human development sequence*. Cambridge University Press.
- Inglehart, Ronald and Gabriela Catterberg. 2002. Trends in Political Action: The Developmental Trend and the Post-Honeymoon Decline. *International Journal of Comparative Sociology* 43(3–5): 300–16.
- Jovanović, Milan i Dušan Vučićević. 2020. Izbori za narodne poslanike Narodne Skupštine Republike Srbije 1990–2020. u Jovanović, Milan i Dušan Vučićević. ur. *Kako, koga i zašto smo birali: Izbori u Srbiji 1990–2020. godine*. Beograd: Službeni glasnik, Institut za političke studije. s. 583–646.
- Kaase, Max. 1999. Interpersonal trust, political trust and non-institutionalised political participation in Western Europe. *West European Politics* 22: 1–21.
- Kapidžić, Damir. 2020. The rise of illiberal politics in Southeast Europe, *Southeast European and Black Sea Studies*, 20:1, 1–17.
- Katsanidou, Alexia and Christina Eder. 2018. Vote, party, or protest: The influence of confidence in political institutions on various modes of political participation in Europe. *Comparative European Politics* 16: 290–309.

- Kmezić, Marko and Florian Bieber. ed. 2017. *The Crisis of Democracy in the Western Balkans. An Anatomy of Stabilitocracy and the Limits of EU Democracy Promotion*. BiEPAG.
- Krstić, Gorana. 2016. Why Income Inequality is so High in Serbia: Empirical Evidence and a Measurement of the Key Factors, *Economic Annals*, 61(210): 23–46.
- Letki, Natalia. 2004. Socialization for Participation? Trust, Membership, and Democratization in East-Central Europe. *Political Research Quarterly* 57(4): 665–679.
- Lussier, Danielle. 2016. Political Efficacy and “Throwing the Rascals Out”. In Lussier (ed) *Constraining Elites in Russia and Indonesia: Political Participation and Regime Survival* Cambridge: Cambridge University Press. 194–231.
- Maerz, Shreeya Pillai, and Staffan I. Lindberg. 2021. *Autocratization Turns Viral. Democracy Report 2021*. University of Gothenburg: V-Dem Institute.
- Maliqi, Agon. eds. 2020. Transition to What? Western Balkans democracies in a state of illiberal equilibrium, Prishtina: Sbunker. Dostupno na: <https://sbunker.net/uploads/sbunker.net/files/2020/December/04/Transition-to-what-Western-Balkans-democracies-in-a-state-of-iliberal-equilibrium1607078207.pdf>. Pristupljeno 28.2.2021.
- Niemi, Richard, Craig, Stephen and Franco Mattei. 1991. Measuring internal political efficiency in the 1988 national election study. *American Political Science Review* 85: 1407–13.
- Norris, Pippa. ed. 1999. *Critical Citizens: Global Support for Democratic Government*, Oxford: Oxford University Press.
- Orlović, Slaviša i Despot Kovačević. ur. 2020. *Trideset godina obnovljenog višepartizma u Srbiji-(ne)naučene lekcije*. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta i Centar za demokratiju Hanns Seidel Stiftung.
- Pavlović, Zoran. 2010. Prihvatanje demokratije i demokratske orijentacije u Srbiji u kontekstu društvenih promena. *Psihološka istraživanja* 13(1): 35–58.
- Petrović Jelisaveta and Stanojević Dragan. 2020. Political Activism in Serbia. *Comparative Southeast European Studies* 68(3): 365–385.
- Pešić, Jelena. 2017. Political participation of the participants in the protests against dictatorship, *Sociologija* 59(4):452–475.
- Pešić, Jelena and Jelisaveta Petrović. 2020. The Role and the Positioning of the Left in Serbia’s “One of Five Million” Protests. *Balkanologie* 15(2): 1–21.
- Pudar Draško, Gazela, Fiket, Irena and Jelena Vasiljević. 2019. Big dreams and small steps: comparative perspectives on the social movement struggle for democracy in Serbia and North Macedonia, *Southeast European and Black Sea Studies* 20(1): 199–219.
- Putnam, Robert D. 2000. *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Republički zavod za statistiku. 2016. Izbori za narodne poslanike Narodne skupštine Republike Srbije. Dostupno na: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2016/Pdf/G20166001.pdf>. Pristupljeno 15.2.2021.

- Richter, Solveig and Natasha Wunsch. (2020). Money, power, glory: the linkages between EU conditionality and state capture in the Western Balkans. *Journal of European Public Policy* 27:1, 41–62.
- Rooduijn, Matthijs. (2018). What Unites the Voter Bases of Populist Parties? Comparing the Electorates of 15 Populist Parties. *European Political Science Review* 10(3): 351–368.
- Rosenstone, Steven J., and John Mark Hansen. 1993. *Mobilization, Participation and Democracy in America*. New York: Macmillan.
- Sohl, Sofia. 2011. Pathways to political efficacy – theoretical considerations and empirical illustrations on youths' acquisition of political efficacy. *Politics, Culture and Socialization* 2(4): 389–414.
- Tarrow, Sidney. 2005. States and opportunities. The political structuring of social movements. In McAdam, et al. eds. *Comparative Perspectives on Social Movements. Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*, Cambridge: Cambridge University Press. p. 41–61.
- Todosijević, Bojan i Zoran Pavlović. 2017. Nepoverenje u demokratske institucije i podrška nedemokratskim sistemima vladavine: populistički mehanizam. U Lutovac, Zoran. ur. *Populizam*. Beograd: Institut društvenih nauka. s. 67–85.
- Vachudova, Milada A. (2019). EU Enlargement and State Capture in the Western Balkans. In: Dzankic, Jelena, Keil, Soeren, Kmezić, Marko. eds. *The Europeanisation of the Western Balkans. New Perspectives on South-East Europe*. Palgrave Macmillan, Cham, p. 63–85.
- Velinov, Marija, Prodanović, Srđan i Gazela Pudar Draško. 2019. *Otete institucije u Srbiji: teorija i praksa*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, CELAP.
- Vráblíková, Katerina. 2014. How Context Matters? Mobilization, Political Opportunity Structures, and Nonelectoral Political Participation in Old and New Democracies. *Comparative Political Studies* 47(2):203–229.
- Wilkenfeld, Britt, Lauckhardt, James and Judith Torney-Purta, 2010. The relation between developmental theory and measures of civic engagement in research on adolescents. In Sherrod, Lonnie et al. Eds. *Handbook of research on civic engagement in youth*. Toronto: John Wiley & Sons. p. 193–219.
- Witte, D. 2017. The Precarity of Critique: Cultures of Mistrust and the Refusal of Justification. *Philosophy and Society* 28(2): 231–249.